КАЛТАМИНОР МАДАНИЯТИ ЯНГИ ТАДҚИҚОТЛАРДА

Ҳ.Ҳошимов

Мақола Калтаминор маданиятига оид янги материалларни ўрганишга бағишланган. Унда Қизилқум ҳудудида аниқланган янги тош асрининг илк босқичлари хронологияси бўйича маълумотлар келтирилади.

Калит сўзлар: *неолит, Учаши, Жойтун, Моҳандарё, Оёқоғитма, нуклеус, тошга ишлов бериш, радиокарбон, артефакт.*

Статья посвящена изучению новых материалов Кельтаминарской культуры. Приводятся данные по хронологии самых ранних стадий ново-каменного века, которые обнаружены на территории Кызылкумов.

Ключевые слова: *неолит, Учаши, Жойтун, Махандарья, Ояк-агитма, нуклеус, обработка камня, радиокарбон, артефакт.*

The article is devoted to the study of comparatively new materials gained lately on Keltaminor culture. It contains some materials on the chronology of Neolithic period particularly concerning the earliest stages of the Neolithic period and settlement of people in the area of Qizilqoom.

Key words: *Neolithic, Uchashi, Joytoon, Mahdarya, Oyoq-og'itma, nucleus, stone processing, radiocarbon, artifacts.*

Тош қадимда инсон ҳаётида муҳим роль ўйнаган табиий материал бўлган. Чунки қадимги одам тош ёрдамида ов қилган, меҳнат қуроли ясаган, бир сўз билан у хўжалик асбобларининг асосий қисмини ташкил қилган. Шунинг учун ҳам инсоният тарихининг дастлабки ва асосий босқичлари (палеолит, мезолит ва неолит) тош даври деб номланган. Бу катта тарихий давр меҳнат қуролини тошдан бошқа материалдан ясай олгунча, яъни инсон ҳаётига илк металларнинг кириб келишига қадар давом этган. Биз ушбу мақолада ўрганаётган давр тош даврининг бир босқичи бўлиб, у неолит, яъни лотинча янги тош даври деган маънони билдиради. Ўзбекистон ҳудудида бу давр санаси янги маълумотларга кўра мил. авв. VII-IV минг йилликлар деб аниқланган. Бунга мисол қилиб Қизилқум чўлидаги Оёқоғитма ёдгорлигининг энг қуйи қатламларидан олинган 60 га яқин кул ва суяк қолдиқларини олишимиз мумкин. Мазкур артефактлар ARTEMIS (Centr de datation par le radiocarbon, Universite Claude Bernard Lion 1) лабораториясида замонавий техник усуллардан фойдаланиб аниқланган. Хусусан, радикарбон (C14) усули натижалари ёрдамидаги топилмаларнинг аниқланган санаси миллоддан авалги 6 300 йилга тенг бўлмоқда. Бу даврга келиб одам тошга ишлов беришнинг янги усулларини ўзлаштириб, ҳажми жиҳатидан жуда майда (микролит) бўлган ўткир тиғли меҳнат ва ов қуроллари ясай бошлаган. Тошдан қурол ясашда тошнинг сифати муҳим роль ўйнагани учун қадимги одам энди сифатли тош танлаш билан биргаликда, тошни силлиқлаш, пармалаб тешиш сингари янги технологияларни ҳам кашф этган. Майда тош қуроллари (микролитлар дейилади) эса кундалик турмушда кўпроқ ишлатила бошлаган. Энг муҳими, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг хўжалик асослари, жумладан, дастлабки деҳқончилик ва чорвачилик вужудга келган. Бу, шубҳасиз, ибтидоий тузум, жамоалар кундалик турмуш тарзи, хуллас, ижтимоий-иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларида кескин ўзгаришларга олиб келган. Шунинг учун ҳам неолит даврини кўп олимлар "цивилизациялар бошланиши даври" деб ҳам аташади. Чунки бу даврга келиб ибтидоий санъат, уйсозлик ва хўжалик соҳасида кўпгина ихтиролар қилинади. Мисол учун, лойни оловда пиширишбилан сопол идишнинг илк шакллари кашф қилинади ва ушбу кашфиёт инсоният тарихида катта аҳамият касб этади.

Бу даврда олдинги тараққиёт босқичларига қараганда янги, инсон яшаши учун қулай ҳудудларни ўзлаштириш жараёни тезлашиб, аҳоли тобора кенгроқ минтақаларда яшай бошлаган. Тадқиқотлар кўрсатишича, ватанимиз ҳудудида неолит даврида одамзод яшаши учун қулай экологик муҳит мавжудлигидан жануби-ғарбий Устюрт, Қизилқум ички ҳудудлари, Марказий Фарғона, Зарафшон ва Амударё қуйи этаклари неолит жамоалар томонидан деярли ўзлаштириб бўлинган. Бу ҳолат уларни турмуш тарзини мазкур жараёнга

Х. Б.Ҳошимов *– Ўз Р ФА Археология институти катта илмий ходим-изланувчиси*

мослаштиришга мажбур этган. Бу ўзгариш турли неолит маданиятларининг ўзига хос маҳаллий хусусиятларида ифодасини топган.

Ўзбекистон ҳудудида неолит даври ёдгорликлари ҳам кўп йиллардан бери ўзбекистонлик ва хорижлик олимлар томонидан ўрганиб келинмоқда. Жумладан, неолит даврига оид Калтаминор, Марказий Фарғона, Сазоғон каби тарихий-маданий жамоаларнинг турмуш тарзи хусусиятлари мамлакатимиз ҳудудида ўрганилмоқда. Ўрта Осиё Икки дарё оралиғи ҳудудларидаги овчи ва балиқчи жамоалари маданияти ҳисобланган Калтаминор маданияти нафақат Амударё қуйи оқими, балки Оқчадарё ҳавзаси, Қизилқумнинг ички ҳудудлари (Лавлакон), Қуйи Зарафшон қадимий ўзанлари (Мохандарё, Эчкилисой, Оёқағитма, Дарёсой – шимолий, Чорбақти (ўрта ўзан) ҳамда Қуйи Амударё сўл соҳили Ўзбой, Сариқамиш, шунингдек, Устюрт, шимоли-шарқий Оролбўйи, Жанубий Қозоғистон ҳудудларига ҳам тарқалганлиги археологик тадқиқотлар туфайли аниқланган (Виноградов, 1972). Хусусан, 1939 йили С.П. Толстов томонидан Амударё қуйи оқими бўйлаб Оқчадарё ҳавзасида Жонбос-4 ёдгорлигининг очилиши билан бу маданиятнинг ўрганилиши бошланган эди **(**Толстов, 1948). Кейинчалик шимоли-шарқий Оролбўйи, Оқчадарёда тадқиқот ишлари давом эттирилиб, Калтаминор маданиятига доир 100 дан ортиқ ёдгорликлар аниқланган ва тадқиқ этилган **(**Толстов, 1962; Виноградов, 1968**).**

1965 йилдан эътиборан Калтаминор маданияти мажмуасига кирувчи ёдгорликларни ўрганишда янги босқич бошланди ва 1965-1972, 1975, 1978 йиллар мобайнида комплекс тадқиқот ишлари Қизилқум ички ҳудудларида олиб борилди **(**Виноградов, Мамедов,1975).

Ҳозирги кунда Қуйи Зарафшон воҳасидаги 3 та қадимий ўзанларида аниқланган неолит даври моддий маданиятини ўрганишда Ўзбекистон археологик экспедицияси отряди, Мохандарё экспедицияси, Хоразм комплекс археологик экспедицияси Қизилқум отряди, Ўзбекистон МУ геоморфологик отряди, Самарқанд давлат университетининг Қуйи Зарафшон археологик экспедицияси, Ўзбек-Француз қўшма археологик экспедициялари тадқиқотлари натижалари муҳим бўлди (Гулямов, Аскаров, Исламов,1966; Виноградов, Мамедов,1975**).**

Калтаминор тарихий-маданий жамоаларининг асосий таянч, маданий қатламлари бузилмай яхши сақланган археологик ёдгорликларига Жонбос-4, Толстов, Учаши 131, Лавлакан-26, Дорбазақир 1, 2 каби маконлар киради.

Қуйи Зарафшон қадимги шимолий ўзанининг таркибий қисми ҳисобланувчи Оёқағитма ҳавзаси шарқий қисмида жойлашган бўлиб, 1995 йили Ўзбек-Польша халқаро қўшма экспедицияси томонидан аниқланган. 2005 йилдан бошлаб Ўзбек-Француз (MAFANAC) халқаро қўшма экспедицияси томонидан ўрганиб келинмоқда. Макон учта маданий қатламдан иборат ва ундан 50 мингдан ортиқ ашёвий далиллар (асосан тош қуроллар), яна ўчоқ қолдиқлари, фауна ва флора қолдиқлари топилган. Бу ёдгорлик ҳам Калтаминор жамоалари маданиятига мансуб **(**Хўжаназаров, Шумчак, 1995**).** Сўнгги йиллардаги, археологик тадқиқотлар асосида Қуйи Зарафшон воҳаси неолит ёдгорликларини хронологик жиҳатдан қуйидаги уч босқичга бўлиш мумкин:

1. Илк босқич: мил. ав. VII-V минг йилликнинг 1-ярми, Учаши-131 ҳамда Дарёсой ва Ғарбий Оёқоғитма атрофидаги бир қатор ёдгорликлари;

2. Ўрта босқич: мил. ав. V минг йиллик охири - IV минг йиллик Дорвазақир 1,2; Мохандарё ҳамда Чорбақти воҳаси ёдгорликлари ;

3. Сўнгги босқич: мил. ав. IV мингинчи йил охири - III минг йиллик Шарқий Оёқағитма ҳамда Моҳандарё атрофидаги бир қатор ёдгорликлар.

А.В.Виноградов Калтаминор ёдгорликлари моддий маданиятини атрофлича ўрганиб, бу маданиятни хронологик жиҳатдан қуйидаги 3 та тараққиёт босқичига бўлади:

1. Дарёсой босқичи – илк неолит мил. ав. VII мингйиллик охири - V мингйиллик ўрталари (Учаши - 131, 29, 84, 85, 159, Хўжагумбаз-5, Оёқағитма 322, Қарақата 23);

2. Жонбос босқичи – ривожланган неолит мил. ав. V мингйиллик охири - IV мингйиллик ўрталари (Жонбос - 4, Толстов макони, Лавлакан-26, Дорбазақир-1, 2 Оёқағитма ёдгорликлари);

3. Сўнгги неолит босқичи мил. ав. IV мингйиллик охири - III мингйиллик (Шарқий Оёқағитма, Мохандарё ёдгорликлари).

Юқорида зикр этилган тадқиқотлар асосида топилган археологик ашёвий далиллар Калтаминор жамоалари моддий маданиятининг асосий хусусиятларини белгилайди. Хусусан, Калтаминор тарихий-маданий жамоалари тош индустрияси аслида микропарақали (микропластинчатый) индустриядир. Геометрик шаклдаги (трапеция, параллелограмма, учбурчак, сегмент) қуроллар ҳам сезиларли. Шунингдек, кирғичлар, тешгичлар, санчқилар, ўқ-ёй пайконлари, суяк қуроллар ҳам моддий маданиятни белгилашда муҳим омиллардандир. Калтаминорликларнинг сопол буюмлари (барча сопол буюмлар қўлда ясалган ва бунда маҳаллий тупроқлардан фойдаланилган), юқорида Учаши - 131 сополлари

жойтунликлар сополлари билан бир қаторда, Ўрта Осиё миқёсида энг дастлабки сополлар бўлганлиги борасида сўз борган эди. Калтаминорликларнинг кейинги тараққиёт босқичлари сопол буюмлари жойтунликлар сополидан фарқли ўлароқ нақшлар чизилмасдан, балки кесма ёки муҳр уришдек услубда ҳар хил геометрик шаклда амалга оширилган. Бу нақшлар сопол пиширилгунга қадар юмшоқ лойга ботириб туширилган. Идишларнинг таг қисми тухумсимон ёки овал шаклда бўлган.

Калтаминор жамоаларининг тирикчилик асослари ўзлаштирма хўжалик, яъни термачилик, овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлган.

Калтаминор тарихий-маданий жамоалари қўшни минтақалардаги ўхшаш маданият жамоалари билан яқиндан ўзаро маданий алоқадорликда бўлгани тадқиқотлар жараёнида аниқланган. Бу алоқадорликлар уларнинг моддий маданияти, хусусан, меҳнат қуроллари, сопол буюмлари, турар жойлари, дафн маросимлари, хўжалик асослари каби жиҳатларда намоён бўлади. Жумладан, С.П.Толстов ва А.В.Виноградов ўз тадқиқотларида калтаминорликларнинг микролит тош қуролларга ишлов бериш услублари, сопол идишлар шакллари ва нақшлари (геометрик, тўлқинсимон) ни асос қилиб олган ҳолда қўшни Шарқий Каспийбўйи (Жебел, Дам-дам-чашма 1,2), Жанубий Туркманистон Копеттоғ этаги Жойтун маданияти, шунингдек, Олд Осиё, Эрон, Ироқ ҳудудлари жамоалари билан маданий алоқада бўлганларини таъкидлаб ўтадилар.

Олимлар ўртасида Калтаминор маданиятининг келиб чиқиши масаласида якдиллик йўқ. Жойтун, Калтаминор ва Жебел туридаги Каспийбўйи неолит даври маданиятлари илдизи ягона бўлиб, бу жараёнда Яқин Шарқ жамоалари муҳим роль ўйнагани ҳақидаги илмий хулоса ҳам бор (Виноградов, 1981).

Тўғри, А.В.Виноградов Каспийбўйи мезолитининг Калтаминор маданияти шаклланишидаги ўрнини инкор этмагани ҳолда, бу етарли манба бўла олмаслигини таъкидлаган. Фикримизча, Калтаминор маданияти шаклланишида Шарқий Каспийбўйи сўнгги палеолит, мезолит ёдгорликлари, қолаверса, сўнгги тадқиқотларга асосланган ҳолда Зарафшон воҳасида, хусусан, Қизилқумда топилган қатор палеолит ва мезолит ёдгорликлари каби маҳаллий маданият илдизларини ҳам унутмаслик лозим.

Адабиётлар:

1. Brunet F., Khudzhanazarov M. et Hoshimov H. Nouvelles données sur la chronologie de la culture de Kel'teminar (VIIe - IVe millénaires) История материальной культуры Узбекистана. Вып. 38. Самарканд, 2012.

2. Виноградов А.А. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. Москва, 1981.

3. Виноградов А.В., Итина М.А., Яблонский Л.Т. Древнейшее население низовья Амударьи. Москва, 1986.

4. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения Внутренних Кызылкумов, МХЭ, 1975, вып. 10.

5. Виноградов А. В., Мамедов Э. Д. Комплексные археолого-геоморфологические работы в юго-западных Кызылкума // АО, 1978. Москва, 1979.

6. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма // МХЭ, 1968, вып. 8.

7. Гулямов Я. Г., Аскаров А.А., Исламов У.И. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелья в Низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966.

8. Исламов У.И., Тимофеев В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. Ташкент, 1986.

9. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства. Москва-Ленинград, 1966.

11. Холматов Н.У. Мезолит низовья Зарафшана // ИМКУ, 2000, № 31.

12. Холматов Н.У. Новые неолитические памятники на староречьях Зарафшана // Новые открытия в Приаралье. Москва, 1991.

13. Hujanazarov M., Shumchak K. Exploring the Neolithic of the Kizil-kums, Ayakagytma "the site" and other collections Warsaw. 2006.

2014 йил 24 ноябрда қабул қилинган
(Тақризчи: т.ф.д. Б.Матбобоев)